

PLÉH CSABA

A SELF VIZSGÁLATA: A CENTRIFUGÁLIS SZEMPONT

A self úgy jelenik meg ebben a felfogásban mint egy sajátos improvizáció. Ha sok sztori van, ha magunkról sokat beszélünk, akkor kell legyen egy szerző is.

Abból indulok ki, hogy önmagunkról való nézeteinknek két történeti vonala van a modern pszichológiában. Az egyik *belülről* indul ki, és a *testképből* építi fel az önképet. Ezt fogom *centripetális* felfogásnak nevezni. A másik *kívülről*, a *társas interakcióból* indul ki, és az emberek közötti viszonyból építi fel az önképet. Ezt pedig *centrifugális* felfogásnak fogom nevezni.¹ Illusztrálni, nem bizonyítani fogom, hogy míg a testből induló énfogalom egy egyetemes minimális selfet alakít ki, az interakciós self kibontakozásában különleges jelentősége van az elbeszélő mintázatoknak.

Az 1. táblázat mutatja a kétféle, általam feltételezett architektúrális elképzelés viszonyát.

1. táblázat. A centripetális és centrifugális építkezés áttekintése

CENTRIPETÁLIS MINIMÁLIS SELF	CENTRIFUGÁLIS NARRATÍV SELF
Belső én: lényeg a koherencia	Külső én: konszenzuális érvényesítés
A testképből építkezik	Az interakcióból indul
Tárgyak és vonatkoztatási keretek	Szerepkészletek kialakítása
Condillac, Mach, Head, Schilder	G.H. Mead, Vigotszkij, Tomasello
Cselekvésreprezentáció	Intencionális tulajdonítások és történetek

A self mai kutatásában Gallagher elvei alapján kitüntetett szerepe van a minimális self, az ágenzia és a narratív alapú self elkülönítésének.²

A dolgozat a Közép-európai Egyetemen (CEU), Budapesten, 2010. június 16-án tartott előadásom része. A dolgozat írása során a Collegium Lyon vendégszereteté és a TAMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0008 azonosítószámú projekt támogatását élveztem.

Minimális self. Fenomenológiailag saját magunk átélése bizonyára agyi folyamatok és az ökológiai közegbe illeszkedés függvénye. Amikor azonban önmagunk mi-voltát átéljük, ennek nem kell hogy tudatában legyünk. Ezt emlegeti, együtt a személyességgel, McAdams mint a személyiség első szintjét, azokat a diszpozíciókat, amelyekből a cselekvő mintegy válogat.³ Az artikulálatlan magamhoz tartozás érzését adó világ ez, a személy mint aktor érzése. Csírájában ez már az első életév végére kialakul.

Az ágencia érzése amikor azt érzem, hogy én okozom az adott cselekedetet, például, hogy én mozdítottam el az asztalon lévő tárgyat. McAdamsék felfogásában ez mintegy magasabb szint, a személy mint sajátos célokkal rendelkező *intencionális ágens*.

Narratív én. Többé-kevésbé koherens önkép. A személy megkonstruálja magát mint olyan lényt, akinek múltja és jövője van azokban a történetekben, amelyeket magáról mond, és melyeket mások mondanak róla. McAdams felfogásában a személy mint szerző szintje ez. Nyilvánvalóan ez a kulturálisan leglabilisabb s legviszonylagosabb szint.

A kezdetek stabil énje

■ Mind a centrifugális, mind a centripetális felfogás fontos kiindulópontja a kartézianus gondolatmenet, vagyis Descartes azon legtöbbet hivatkozott felfogása, amelyet a „gondolkodom, tehát vagyok” tézis fejez ki. Az európai modern gondolkodás egyik forrása a központi és integráltként tekintett én mint a bizonyosság forrása Descartes-nál. A self a tükröző, leképező, reprezentációs kiindulópont. Ez az individualizmus mint kiindulópont számos szempontból figyelemre méltó. A modern Galilei-féle világnézeti változás pontosan ellentétes irányba halad. A ptolemaioszi világmképpel szemben a Föld megszűnik középpontnak lenni. A geocentrikus világmkép decentralizálódik, és egy heliocentrikus kép helyettesíti. Ennek párhuzama a lélekre vonatkozó nézeteinkben azonban ellentétes irányba halad: előtérbe kerül az egyén. Vagyis míg a kozmológiában decenteráció van, az emberi oldalon növekszik a centráció, a „saját világ” mozdul el a középpont felé, ahogy azt a magyar filozófiatörténész, Lugossy Margit hangsúlyozta.⁴ Ez a kiinduló én majd a felvilágosodás két évszázada nyomán kezd a 19. század második felében dekomponálódni.

A modern gondolkodás számára a kartézianus felfogás állandó feszültségek forrása lesz, nemcsak az énré és a selfre, hanem a megismerés egységességére vonatkoztatva is. Fokozatosan szeretnék fel- vagy éppen leépíteni a Descartes számára még kiinduló ént. A dekompozíciótól azonban megijednek, s mégis szeretnék visszacsémélni, ahogy a 21. század fordulóján Jerry Fodor, a modern dekompozíciós felfogás egyik változata, a modularitás legnevesebb képviselője fogalmaz: a felbomlás közepette tudnunk kell, hogy „jó lenne mégis, ha lenne valamilyen főnök ebben a kavarodásban, és a legjobb az lenne, ha ez a főnök én magam volnék”.⁵

A modern kezdetek: William James

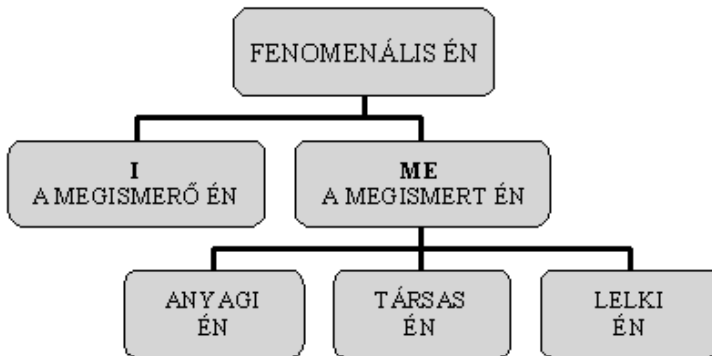
■ Az önálló (modern) pszichológia kezdetekor, a 19. század végén a francia kultúrában a korai, a self felbomlásával kapcsolatos hipnotikus és egyéb pszichopatológiai jelenségek igen nagy szerepet játszottak a modern pszichológia egyik progresszív, a vallásos lelki egység gondolatától megszabaduló értelmezésének kialakulásában.⁶ Az amerikai pszichológiában pedig a funkcionalisták változáshangsúlya igen korán előtérbe állította azt a problémát, hogy a klinikailag megfigyelt felbomlás és nehezen megragadhatóság körülményei között személyiségünkben mégiscsak

kell hogy legyen valamilyen stabilitás és koherencia, még ha megteremtett s nem eleve adott koherencia is. Az amerikai funkcionalizmus apostola, William James fogalmazta meg ezt a furcsa dilemmát az én állandó felbomlása és a jelenségszintű stabilitás között: „Ha a tudatáramlás teljes folyamatát nézzük, a gondolatok vagy képzetek folyamatosan átalakulnak egymásba. Az intrinzikusan fontos képzetek csak a megnyugvási pontok, a gondolkodás vagy képzelet ideiglenes vagy végleges következtetései ezek.”⁷

A centrifugális felfogás

■ A 19. század második harmadában, a modern pszichológia keletkezésének idején a belülről, a testvázlatból kiinduló centripetális felfogások mellett ugyanilyen erővel jelennek meg azok a felfogások is, amelyek a selfet az interakciókból, mások felől, az epidermisz felől próbálják meg kialakítani. Akárcsak a self viszonylagos stabilitásának problémáját, az ezzel kapcsolatos dilemmákat is igen határozottan megfogalmazta már William James, amikor a személyiség első és harmadik személyű perspektívájáról beszél.⁸ James különbözteti meg a megismerő ént és a megismert ént. A megismerő én az első személyű karteziánus perspektíva, a megismert én pedig a harmadik személyű szociális perspektíva. Felfogását e két kulcsfogalom viszonyáról az 1. ábra összegezi.

1. ábra. James felfogása a fenomenális self szintjeiről

A társas oldalon James világosan exponálja a szerepviszonyok jelentőségét. „Őszintén megvallva, az embernek annyi társas énje van, ahány egyén felismeri őt.” A 19. század végi funkcionalista amerikai pszichológiában James, majd Baldwin kapcsolja össze először ezt a felfogást az alterből, vagyis a másikból kiinduló fejlődéselképzeléssel.⁹ Baldwin gondolatmenetében a primitív cirkuláris reakcióból az utánzáson keresztül eljutunk a társadalomig. Ahogy saját maga összegzi életművét, „az ember pszichobiológiai oldalát a cirkuláris reakció elve foglalta össze. Az élet e kiinduló aktusának változataiból származnak a fő alkalmazkodások: a tudatos és a társas illeszkedés, az utánzás, a feltalálás és az akarat. [...] Pszicho-szociológiai értelemben ugyanez az elv működik megszakítás nélkül a szuggesztió és az imitáció különböző szakaszaiban.”¹⁰

A cirkuláris reakcióban megjelenő, lényegében utánzó jellegű adok-kapok alkotja a személyi növekedés dialektikájának alapját. A társadalom, általánosan fogalmazva, nem elszigetelt egyének összessége, hanem épp ellenkezőleg, az egyének egy közös „társadalmi protoplazma” differenciációi. Mindez elvezet ahhoz a következtetéshez, hogy az egyén nem társas egység, hanem társas következmény. Egymás tagjai vagyunk. Az egyéni és társadalmi élet ellentétei, konfliktusai és ellentmondásai

olyan késői fejlemények, melyeket a reflektív és etikus gondolkodás megjelenése élez ki.

James és Baldwin gondolatainak szociológiai értelmezésében kitüntetett szerepe volt George Herbert Meadnek, az orosz hagyományban pedig Vigotszkijnak, a franciaíknál Wallonnak, a magyar hagyományban Mérei Ferencnek.¹¹ Mindez kiépített egy igen gazdag, az interakcióból építkező centrifugális felfogást az én kapcsolatú fogalomrendszerekről, ami a fejlődési szociálpszichológia törzsanyaga.¹² Az utóbbi két évtized elbeszélő alapú selfértelmezései ezt nem megkérdőjelezzik, hanem az interakció feltehetően egyetemes rendszerét kiegészítik egy sokkal hajlékonyabb centrifugális rendszerrel, a történetmondás világával.

A self narratív fordulata

■ A 20. század utolsó harmadában a selffogalom alakulásának nagy fejleménye a narratív értelmezés kibontása. E tekintetben a humán tudományok igen sajátosan reflektálnak arra a művészeti gyakorlatra, amelyet Milan Kundera kísérletezőként fog fel, amikor kijelenti: „Minden kor regényei a self rejtélyével foglalkoznak.”¹³

A selffogalom szempontjából ez az elbeszélő fordulat úgy jelenik meg mint a gyorsírással rögzítéseknek egy sajátos formája. Ennek kifejtésében volt különös szerepe Daniel Dennettnek. Dennett lényegében azt hirdeti, hogy a Mach által gyorsírással nevezett selffelfogás az önmagunknak tulajdonított szerzőségnek egy sajátos extrapolációja. „Véleményem szerint a self nem valamiféle régi matematikai kiindulópont, hanem egy olyan absztrakció, amely arra a számtalan tulajdonításra és értelmezésre (beleértve az öntulajdonításokat és önértelmezéseket) megy vissza, melyek az élő test életrajzát alkotják, és amelynek narratív súlypontja a self.”¹⁴ Minden személynek van egy selfje a súlypontja mellett, s fel kell tételeznünk, hogy magunknak is van súlypontunk. Mindez azon alapszik, hogy az emberek állandóan történeteket mondanak maguknak, hogy értelmezzék világukat, s ezekben a történetekben mint szereplők jelennek meg. Ez a kézenfekvő, de elképzelt szereplő maga a self. „Ennek az önéletrajznak központi hőse a magunk selfje. S ha ezek után még azt kérdezzük, hogy mi is *valójában* a self, akkor kategóriahibát követünk el.” A self úgy jelenik meg ebben a felfogásban mint egy sajátos improvizáció. Ha sok sztori van, ha magunkról sokat beszélünk, akkor kell legyen egy szerző is.

Ugyanakkor a mi nemzedékünk számára a self – Dennett megfogalmazásában – egy évszázados rövidre zárásnév nyilvánul meg. A hagyományos pozitivistá pszichológia, például Hume világánál kevésbé szenvedélyesek vagyunk. Amikor narratív modellel fogalmazzuk meg a kibontott selfet, akkor a mi nemzedékünk számára nem az az érdekes, hogy kimondjuk, *a király meztelen*, hanem hogy hasznos konstrukcióként mutassuk meg ezeket a megközelítéseket.

Az irodalmár Paul Ricoeur hasonlóan gondolkodik.¹⁵ Ricoeur számára a narrativitás teológiai keretben is megjelenik; ez lesz az a világ, amely kapcsolatot teremt a kinyilatkoztatás és a halandó egyén között. Lefordítva mindezt a mi világi megfogalmazásainkra, az elbeszélés teremt kapcsolatot az önmagunk mivolta és mások között. A narratív identitás történetekből jelenik meg. Mi magunk – Ricoeur itt teremt kapcsolatot a belülről és a kívülről induló felfogás között – kettős természetűek vagyunk. A szándékos és az önkéntelen között lebegünk. A kiinduló terminus az *én testem*. Ricoeur számára a személyes identitás a testi és az elbeszélő világ között érvényesül, s e két pólus közötti közvetítés eszköze lesz a narratív identitás. Az egyik pólus az azonosság, amit nevezhetünk karakternek, ahová veleszületett vagy tanult hozzáállásokat vagy képességeket sorolunk be Gallagher s más szerzők minimális selffogalmának megfele-

lően, a másik pólus pedig az *ipse*, az „önmagunk” léte, amibe beletartozik az, hogy hűek vagyunk magunkhoz az élet különböző fordulatai ellenére.

Ricoeur azt is világosan látja, hogy a narrativitás a primitív vagy kiinduló selfhez képest nemcsak vallási, hanem kultúrtörténeti értelemben is különleges fordulatot vett a mi, fogalmazzunk így, mediterrán kultúránkban. „Az egyiptomiak, héberek és mezopotámiaiak bölcsessége pontosan abban rejlik, hogy történeteket mondanak, mivel más nem áll rendelkezésükre, mivel nincsenek úgy felkészülve a spekulációra, mint Kant, Hegel vagy Nietzsche.”

„Ahogy a pókok hálókat készítenek, a hódok pedig gátakat, mi történeteket mesélünk magunknak. Az önvédelem, az ellenőrzés és az önmeghatározás alapvető taktikája számunkra nem a hálófönás vagy a gátépítés, hanem a történetmesélés. A történetek elmesélésével magunkat és másokat győzzük meg arról, hogy kik is vagyunk” – fejti ki a neurobiológus Susan Greenfield.¹⁶ Ennek azonban a mai, a Ricoeurénél természettudományosabb gondolkodásmódban is két változata van. Dennett számára a történetek lényegében illúziók, kísérőjelenségek. Damasio e tekintetben konzervatívabb, mondja Greenfield. Ő Locke, Brentano, Kant, Freud és William James hagyományába illeszkedik, akik a tudatot valamilyen belső valóságnak tartották. Ahogy Damasio maga fogalmaz: „akár szeretjük ezt, akár nem, valami olyasmi, mint a self érzése, létezik a fejünkben, amint megismerjük a dolgokat”.¹⁷ A történetek ehhez a belső térképhez kapcsolódnak. A történetmondás a szervezet élménytörténetében gyökerezik, ahol a dolgoknak kezdetük, közepük s végük van. „A történetmondás feltehetően agyi szenvedély. [...] Szerintem az agy átfogó »valamire vonatkozása« az agy történetmondó hozzáállásában gyökerezik.”¹⁸

Narratív kibontakozás és a kulturális self

■ Maga a Ricoeur, Dennett s mások megfogalmazta kibontott elbeszélő self azonban nem valami természet adta dolog, mint akár Dennett, akár Damasio elképzelik, hanem sajátos kulturális szerveződés. A sajátos európai kultúrában, ahogyan David Lodge megfogalmazza, a 18. századtól kezdődően, a nyomtatás elterjedésével, valamint a regényirodalom megjelenésével új fordulatot vesz a narratív típusú önreflexió kibontakozása.¹⁹ Olyan fordulat ez, amelynek során nem megszüntetjük, hanem individualizáljuk az eleve meglévő narratív személyiségfogalmat. Kibontakozik a mindentudó író gondolata és az az eszme, hogy egy történetben, egy regényben három különböző sík van. Létezik a külső cselekvések szintje, a belső tervek szintje és az érzések szintje. E három szint egymásra vonatkoztatása adja meg a klasszikus irodalom sajátos egységét s azt a kísérletezést, amiről Kundera beszél. A klasszikus irodalom ebben a tekintetben fejlődési irodalom, ahol minden valahol a hős kibontakozásában mutatkozik meg. A hős kibontakozása mintát teremt, ahogyan azt Lodge a maga felfogását illusztráló olvasókönyvében megfogalmazza, a mi saját kibontakozásunkhoz.

Míndez abból a szempontból is érdekes és izgalmas – ezen sokat vitatkoznak a pszichológusok és a filozófusok²⁰ –, hogy ha a regényirodalomnak ezt a konstruktív szerepét komolyan vesszük, akkor el kell hinnünk azt is, hogy az önképnek és a selfnek különböző szintjei vannak. Lodge és sokan mások úgy gondolják, hogy ez így van. Az európai kultúrára jellemző kulturális self ebből a sajátos, polgári irodalomból meríti forrását. Ez nem azt jelenti, hogy másoknak ne lenne éntudatuk s még narratív selfjük is, ez azonban sokkal egyszerűbb csoportalapú narratív lehorgonyzásokon alapszik, s kevésbé individualizált énfogalmat eredményez. „El kell ismernünk, hogy az önálló individuális self nyugati humanista fogalma nem egyetemes, nem örökre adott s minden korra s helyre érvényes, hanem történeti és kulturális termék.

Ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy nem jó gondolat, s hogy lejárt volna az ideje. [...] Azt is el kell ismernünk, hogy az individuális self nem rögzített és stabil entitás, hanem tudatunkban állandón teremtődik, és módosul a másokkal folytatott interakció során.”²¹

Visszatérve kiinduló kérdésünkhöz, az ember selfézésének magját, az ún. minimális selfet centripetális, a testézésből és a saját aktivitásból fakadó tényezők alakítják. Erre épül rá egy centrifugális réteg az interakciók és szerepek világából. Az elbeszélések alakította réteg ez utóbbinak egy meghatározó formája, amely a modern regényirodalom révén a mi kultúránkban különösen artikulált formát nyert.

■ JEGYZETEK

1. Maga a két kifejezés használata nem teljesen új a self irodalmában. A tárgykapcsolat-elmélet, pl. Jacobson munkáiban már fél évszázaddal ezelőtt alkalmazza a centrifugális metaforát az én és a tárgyak viszonyára (Edith Jacobson: *The Self and the Object World: Vicissitudes of Their Infantile Cathexes and Their Influence on Ideational and Affective Development*. Psychoanalytic Study of the Child 1954. 9. 75–127.), akárcsak McAdams narratív felfogása, ahol a metafora az én és a társak viszonyában jelenik meg (Dan P. McAdams: *Personality, Modernity, and the Storied Self: A Contemporary Framework for Studying Persons*. Psychological Inquiry: An International Journal for the Advancement of Psychological Theory 1996. 7. 295–321). Dolgozatom szóhasználatában azonban nem tárgyak és társak, hanem test és társak viszonyában alkalmazza ezt a két metaforát.
2. Shaun Gallagher: *Philosophical Conceptions of the Self: Implications for Cognitive Science*. Trends in Cognitive Sciences 2000. 4. 14–21.
3. McAdams: i. m.; Dan P. McAdams – Bradley D. Olson: *Personality Development: Continuity and Change Over the Life Course*. Annual Review of Psychology 2010. 61. 517–542.
4. Lugossy Margit: *A szenvedélyek tana Descartesnál*. Debrecen, 1939.
5. Jerry Fodor: *The Mind Doesn't Work That Way: Scope and Limits of Computational Psychology*. MIT Press, Cambridge, 2000. 142.
6. Jan Goldstein: *The Advent of Psychological Modernism in France: An Alternative Narrative*. In: Dorothy Ross (ed.): *Modernist Impulses in the Human Sciences. 1870–1930*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994. 190–209.
7. William James: *Principles of Psychology*. Henry Holt, New York, 1890. 203. Magyar nyelven *A gondolatáramlás*. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.): *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Osiris Kiadó, Bp., 2004. 195–208.
8. Uo. 922–925.
9. James Mark Baldwin: *Mental Development in the Child and the Race: Methods and Processes*. Macmillan, New York, 1894; Uő: *Imitation: A Chapter in the Natural History of Consciousness*. Mind 1894. 3. 26–55.
10. Uő: *Autobiography of James Mark Baldwin*. In: Carl Murchison, (ed.): *History of Psychology in Autobiography*. I. Clark University Press, Worcester, MA, 1930. 124. <http://psychclassics.yorku.ca/Baldwin/murchison.htm>
11. Mérei Ferenc: *Társ és csoport*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.
12. Pataki Ferenc: *Az „eltűnt én” nyomában*. Magyar Pszichológiai Szemle 2008. 3. 409–470.
13. Milan Kundera: *A regény művészete*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1992. 23.
14. Daniel C. Dennett: *Consciousness Explained*. Little Brown, Boston, 1991. 426–427.
15. Paul Ricoeur: *Soi-même comme un autre*. Seuil, Paris, 1990; Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Bp., 1999.
16. Susan Grunfield: *Identitás – XXI. században*. HVG Könyvek, Bp., 2009. 146.
17. Antonio Damasio: *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. Harcourt, New York, 1999. 312.
18. Uo. 189.
19. David Lodge: *The Art of Fiction*. Penguin Books, London, 1992; Uő: *Consciousness and the Novel*. Penguin Books, London, 2002.
20. Lásd Pléh Csaba: *Narratív szemlélet a pszichológiában: az elbeszélés mint átfogó metateória*. Iskolakultúra 2012. 3. 3–24.
21. Lodge: *Consciousness and the Novel*. 91.